

MARX' TEKSTER "SIKRET MOD FULD- STÆNDIG ØDELÆG- GELSE"⁰

- om Engels' udgave
af "Kapitalens"
III. bind

Af Jürgen Jungnickel og
Carl-Erich Vollgraf

Diskussionen om Engels forvanskede Marx er gammel. Allerede i 1908 kunne Karl Kautsky henvise til, at det var nødvendigt at udgive de efterladte manuskripter af Marx og Engels for at få mere klarhed over sagen.

Nu foreligger der imidlertid en ny situation; med udgivelsen af Marx' manuskripter i **MEGA** kan man sammenligne de ufærdige manuskripter til Kapitalens bd. 2 og 3 med Engels' redigering. Forfatterne, der er medarbejdere ved de relevante MEGA-bind, diskuterer Engels' indsats og antydningssvis de følger den fik.

Efter at have arbejdet på sagen i næsten 10 år - et arbejde præget af gentagne afbrydelser - og knap 30 år efter at I. bind var udkommet, udgav Engels i 1894 Marx' manuskript fra 1864/1865 som "Kapitalens" III. bind. Som nævnt i titlen er dette en eviggyldig præstation, der bør anerkendes, inden man sætter ind med kritiske bemærkninger. Sådant så de fleste af hans samtidige det også. Et udtryk herfor er Sombarts mening: "Det videnskabelige og udgivelsesmæssige arbejde, som Engels skulle gøre, er blevet gjort".¹ På den anden side mente nogle, at det var en ulykke, at Engels "ikke kunne få mere holdbart, ja bare læseværdigt, stof ud af de litterære brudstykker, Marx har efterladt".² Flere årtier senere erklærede den østlige Marx-Engels-forskning uden videre, at udgivelsen af III. bind var en "toppræstation".³ Man gik ud fra som givet, at der var fuld overensstemmelse med den oprindelige tekst, og at udgaven var korrekt. Dette er yderpunkterne i bedømmelsen af Engels' arbejde. Ganske vist var der kun få, der sagde noget om selve det redaktionelle arbejde, så de vurderinger, der findes af det, bygger snarere på spekulation end på en grundig analyse.

Selvom Engels har beskrevet retningslinjerne for sit udgivelsesmæssige arbejde i forordet til udgaven fra 1894, er det stadig stort set uvist, hvad der må tilskrives henholdsvis forfatteren og redaktøren. Indtil for ganske nylig har man aldrig for alvor kontrolleret Engels' påstand om, at han havde fremlagt en autentisk Marx-tekst. I den forbindelse har det formentlig spillet en afgørende rolle, at Marx' oprindelige manuskript til III. bind hidtil kun har været tilgængeligt i arkivet og altså ikke fandtes i trykt form. Denne hindring er ryddet af vejen med udgivelsen af MEGA²'s bind II/4.2 i 1993, så nu er der mulighed for at foretage en detaljeret sammenligning med det trykte manuskript samt for en mere subtil vurdering af Engels' redaktionelle arbejde.⁴ Den bearbejdning af de Marx-ma-

nuskripter til III. bind, der opstod efter 1867, og af Engels' redaktionsmateriale, som finder sted i forbindelse med udgivelsen af MEGA²'s anden afdeling, gør også en sådan sammenligning mere nødvendig. Der er allerede udgivet enkelte undersøgelser om Engels' redaktionelle arbejde og om forskellene mellem Marx og Engels.⁵

I det følgende vil vi for første gang detaljeret udforske spørgsmålet om, hvordan Engels konstruerede det, man formoder er "Kapitalens" III. bind, på baggrund af Marx' hovedmanuskript. Først opsummerer vi hans udgivelsesmæssige principper. Derpå følger en oversigt over typiske Engels-indgreb illustreret med repræsentative eksempler. Det er på den basis, vi vil vurdere udgaven.

I forordet beskrev Engels præmisserne for sit redaktionelle arbejde, og efter de første reaktioner bekræftede han dem spontant i et ikke afsluttet efterskrift, som Bernstein har udgivet (MEW 25/897). Disse præmisser er hovedsageligt resultatet af den givne materialesituation, som Engels kort beskriver i sit forord. Situationen var en ganske anden end for andet binds vedkommende. Mens der fandtes adskillige manuskripter til udgivelsen af andet bind, eksisterede der - udover enkelte små fragmenter fra begyndelsen af første kapitel og et manuskript om merværdiraten og profitraten fra 1875 kun det mangelfulde udkast fra 1864/65. Udkastet, der oprindeligt var tænkt som det endelige manuskript, bærer præg af den selvforståelsesproces, som er karakteristisk for en forfatter, der konciperer tingene i helheder. De emner, der er væsentlige for III. bind, sådan som de nævnes i kapiteloverskrifterne, er med, men de strukturelle spørgsmål er på ingen måde endeligt afklaret. Den ufærdige fremstilling er lige så klar og tydelig som manglen på systematik i de centrale emner. De færdige kapitelindledninger, følges som regel af ekskursioner; der er både kort antydede emner, hvis rækkefølge stadig var uklar, og udredninger som ikke hører hjemme i III. bind. Alt i alt er det på alle måder tydeligt, at der er tale om et

råmanuskript. Marx ville ikke have udgivet manuskriptet i denne form. Imidlertid var han så overbevist om dets substans, at han overlod udgivelsen til Engels.⁶ På baggrund af materialesituationen gjorde Engels sig de følgende redaktionelle overvejelser: for det første ville han fremstille en tekst, der var så autentisk som muligt; det redaktionelle arbejde skulle begrænses til det mest nødvendige; for det andet skulle det første udkasts form bibeholdes, for så vidt den var forståelig, og de videnskabelige opdagelser skulle så vidt muligt gengives i Marx' egne ord. For de interesserede, skrev Engels, var den oprindelige tekst trods alt det vigtigste. Af den grund havde han ladet henvisninger i manuskriptet til punkter, der skulle behandles senere, men som Marx ikke havde fået ført ud i livet, stå, sådan at læseren fik indblik i forfatterens hensigter. For det tredje planlagde Engels desuden kun at blande sig på de steder, hvor det var absolut uundgåeligt og at markere det hver gang. For det fjerde ville han ikke forvandle materialet til et systematisk værk.⁷ I det følgende vil vi konfrontere principperne og udgaven med hinanden. Det vil så vise sig, i hvor høj grad Engels har overholdt sine egne krav.

Engels' tekstindgreb kan kategoriseres som følgende:

Tekstordning	Titler og overskrifter Omlægning af teksten
Tekstopgradering	Opløsning af indskud Noter som hovedtekst
Egne tekstudvidelser	Indholdsmæssige indskud Historiseringer/ aktualiseringer
Tekstudeladelser	
Tekstkomprimering	
Tekstudglatninger	Indsætning og sletning af afsnitsdelinger Overgangsfloskler Relativerende tillægsord Slettelse/bevaring af gentagelser

Rettelser	Indholdsmæssige rettelser
	Terminologiske rettelser
	Stilistiske rettelser
	Rettelser af udregninger
	Rettelser af oversættelser af citater på fremmedsprog

Det er ikke muligt at illustrere alle disse former for tekstindgreb inden for denne artikels rammer; vi indskrænker os til dem, der er mest relevante for indholdet.

Eksempler på indgrebene Titler og overskrifter

Allerede den titel, Engels har valgt at give tredje bind, er problematisk. Marx kaldte det: *Den samlede proces' udformning*.⁸ Engels foretrak: *Den kapitalistiske produktionsproces betraget som et hele*. Ingen af titlerne passer til indholdet. Marx' indikerer, at det ikke kun drejer sig om *totaliteten*, men netop også om dennes *udformning*, det vil sige bl.a. konkurrencens, verdensmarkedets og statens roller. Desuden er udkastet til bind III opstået som en del af et samlet udkast til "Kapitalen", for så vidt som titlen er fuldt ud forståelig i forbindelse med bind I og II. Og selv hvis man skulle antage, at Marx ville have bevaret III. binds titel, ville misforståelser stort set have været udelukket, hvis de tre bind var udkommet samtidig. Men den kendsgerning, at tredje bind udkom 27 år efter første, måtte nødvendigvis have visse konsekvenser for titlen. En forlægger ville aldrig have accepteret den intetsigende titel "Den samlede proces' udformning". Så Engels var tvunget til at vælge en titel, der understregede sammenhængen med de foregående bind. Marx-reciperingen har foreløbig ikke stillet spørgsmålstegn ved hans valg *Den kapitalistiske produktionsproces betraget som et hele*.

Engels' ærinde, nemlig at få udgivet

Marx' manuskript i en læselig og gennemskuelig form, måtte nødvendigvis føre til indgreb i den spartanske inddeling og overskriftsudformning, han havde til sin rådighed. Som man kan se i bind II/4.2 bestod denne blot af en inddeling i 7 kapitler med nogle enkelte underpunkter. Hos Engels bliver de 7 kapitler til afsnit og underpunkterne til 52 kapitler. I sine redaktionelle bemærkninger i forordet forbigår han dette forhold i tavshed. Før udgivelsen af MEGA's bind II/4.2 har læseren altså ikke haft mulighed for at få indsigt i Marx' egen opdeling af stoffet. Blandt kritikerne er dette problem ikke blevet behandlet ret indgående, selvom der er en tydelig diskrepans mellem den detaljerede inddeling og manuskriptets fragmentariske karakter. Den valgte inddeling har i sig selv haft indflydelse på den måde, hvorpå stoffet er blevet modtaget og bedømt.

Selvfølgevis prøvede Engels på at finde holdepunkter for inddelingen af teksten i Marx' manuskript. Han rettede sig for eksempel efter Marx' inddelingskoncept for tilrettelæggelsen af behandlingen af jordrenten i slutningen af 6. kapitel - undtagen på et punkt. I begyndelsen af afsnittet om jordrenteproblematikken havde Marx skrevet, at en behandling af jordejendomsrettens historiske former faldt uden for værkets rammer (4.2/667). Men det forhindrede ham ikke i bevæge sig over i en behandling af anskuelser af renten siden Pety's tid (4.2/723-753) - ganske legitimt i et udkast. I begyndelsen noterede han, at han ville beskæftige sig mere indgående med emnet i et historisk kapitel om jordrentens historie (4.2/724). Han må have tænkt på et tilsvarende kapitel i sit IV. bind om teoriens historie (i manuskriptet fra 1861-1863 findes en omhyggelig behandling af Ricardos og Rodbertus' renteteorier), for den forestilling for struktureringen, han omtaler, forudsatte ikke eksistensen af historiske reminiscenser. Nu fremstillede Engels imidlertid et kapitel, "Den kapitalistiske jordrentes genese" af den 28 sider lange tekst,

som han placerede i slutningen af VI. afsnit som kapitel 47. Denne løsnings lighed med underpunkterne "De kapitalistiske forpagterens genese" og "De industrielle kapitalisters genese" i første binds kapitel 24 er iøjnefaldende.

Omlægning af teksten

På den ene side rettede Engels sig efter Marx' anvisninger om tekstomlægninger. På den anden side flyttede han selv om på adskillige både mindre tekststykker og større tekstdele. Navnlig det sidste gør det klart, at han ikke alene ville gøre teksten nemmere at forstå, men derimod ville nå frem til en fremstilling, "hvor hovedlinien i bevisførelsen kommer klart og plastisk til udtryk".⁹ Og i efterskriftet til udgaven erklærer Engels forsigtigt, men *offentligt*, noget i den retning, nemlig at han ville "rydde forståelsesproblemer af vejen for at lade vigtige synspunkter, hvis betydning ikke træder tilstrækkeligt klart frem i teksten, træde mere i forgrunden" (25/898) - selv om han tilsyneladende kun sigter til den polemik, som han forudså ville blive ført efter udgivelsen. I mange tilfælde har han tilsyneladende ordnet teksten, men på en måde der usynliggør manuskriptets karakter af forskningsarbejde.

Eksempel: Engels' måtte opveje princippet om den ovenfor omtalte "hovedlinie" mod andre af sine erklærede udgivelsesmæssige principper, og især kunne dette princip føre til, at han måtte fremstille mange af manuskriptets passager på en måde, der skjuler deres originale forskningsmæssige karakter. Det bliver især tydeligt i hans bearbejdning af 5. kapitel, som er den mest udpræget fragmentariske del af hele manuskriptet. Her foretog Engels de fleste og mest omfattende omlægninger. Han lavede underpunkterne 1-4 om til V. afsnits kapitel 21-24. Derimod producerede han hele 11 kapitler (25-35) på basis af underpunkt 5, "Kredit. Fiktiv kapital", der omfattede 80 håndskrevne sider, hvori Marx gentagne

gange forlod den sammenhængende fremstilling, fulgte forskellige sidespor og indlagde diverse excerpter for siden at vende tilbage til hovedemnet. Engels gav disse 11 kapitler titler og foretog undervejs over 100 større og mindre omlægninger af teksten. Denne inddeling af stoffet forrykkede - allerede rent optisk - det indholdsmæssige tyngdepunkt til fordel for kreditproblematikken, som Marx kun havde villet behandle principielt. Derimod synes den essentielle problematik om den rentebærende kapital hos Engels kun tænkt som en indledning.¹⁰ Men hvis Engels absolut skulle lade kapitlerne om kredit være så dominerende, ville det kun have været konsekvent, hvis han også havde inddraget kreditproblematikken i femte afsnits titel.¹¹ Nogle breve, som Marx skrev til Engels i 1868, viser, at Marx senere selv beskæftigede sig med fremstillingen og planlagde at lade kreditspørgsmålet træde tydeligere frem, end det havde været hans intention, da han udarbejdede manuskriptet;¹² han ville inddrage noget af det stof, som oprindeligt havde skullet indgå i hans særundersøgelse af kreditspørgsmålet, i III. bind. Desuden havde han til hensigt "at bruge kapitlet om kredit til en fordømmelse af forretningsmoralen."¹³

I 1865 havde Marx indlagt et omfangsrigt materiale to steder i underpunkt 5 - engelske parlamentsdebatter om kriserne i 1848 og 1857, forretningsfolks, bankierers, økonomers og andres udtalelser om penge, kapital, disses særlige funktioner på pengemarkedet, guldbortstrømningen, vekselkursene, spekulation osv. - udarbejdet noter til materialet (4.2/561-583/597-646) og givet det titlen "Konfusion". Han ville helt sikkert kun have inddraget kvintessensen af dette materiale i bind III og have gemt sine teorikritiske betragtninger til værket om teoriens historie. I forordet beskriver Engels materialet udførligt: og skildrer sin fremgangsmåde grundigere end i noget andet tilfælde (25/13, 14). I følge dette havde han først gentagne gange forgæves for-

søgt at fremstille et kapitel af "Konfusionen", men havde så tilføjet flere parlamentsberetninger og andre materialer til "Konfusionens" to dele, forsynet dette materiale med adskillige forklarende bemærkninger og på grundlag af dette udarbejdet kapitel 33-35. Kapitel 33 og 34 er faktisk skabt af Engels. Også i andre kapitler brugte han citater fra "Konfusionen". I forordet tager Engels ansvaret for den nye inddeling, men ikke for selve materialesamlingens karakter: "På den måde er det endelig lykkedes mig at få anbragt alle de af forfatterens udsagn, der på en eller anden måde har noget med sagen at gøre; det eneste, der er faldet bort, er nogle enkelte uddrag, der enten blot gentog noget, som står et andet sted, eller berørte punkter, som forfatteren ikke beskæftiger sig med andre steder i manuskriptet." (25/14). Selv om han havde forsøgt flere gange, var han utilfreds med resultatet, og talte om, at han havde brudt spørgsmålet overtvært.

Tekstopgradering Opløsning af indskud

Marx' hovedmanuskript indeholder mange afstikkere og *ekskurser*. De var det medium, der åbnede op for de forskellige genstandsfelter og deres forgreninger, gav mulighed for at udforske værdier og afhængighedsforhold og fastslå, hvilke fremstillingsniveauer der var tale om. Ekskurserne afspejler det, som Schumpeter har udtrykt således: "For Marx er det en uudholdelig pine, at der findes uoverensstemmelser i systemet, og han plager sig selv i årevis og læseren på hundredvis af sider for at overvinde dem."¹⁴

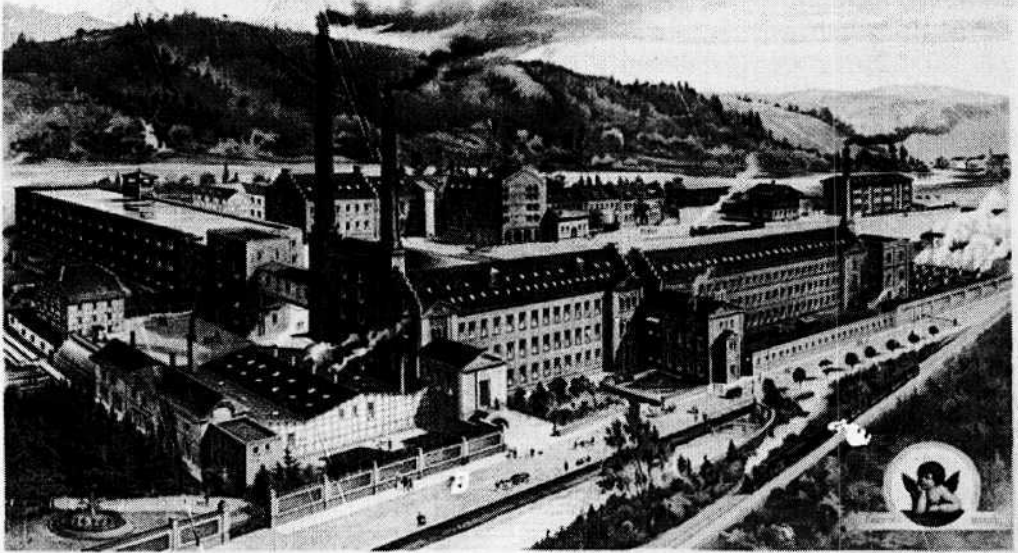
Engels tog fejl af, hvilken funktion Marx' indskud, der stod i almindelige eller skarpe parenteser, havde. I forordet omtaler han "ekskurser om de *bipunkter*, der dukkede op i løbet af undersøgelserne" (25/8). Han opløste flertallet af parenteserne og indordnede deres indhold i hovedteksten, oftest der hvor de stod. På den måde blev de en del af den endelige tekstsammenhæng, og

derfor blev dele af teksten endnu mere usammenhængende, end de allerede var i forvejen. Engels' indgreb i teksten var belastende for dens funktionalitet, hierarki og pointeringer på den ene side og for dens udsagnskraft og vurderingsåbenhed på den anden. For eksempel er mulighederne for at vurdere teksten begrænsede, når Marx i skarp parentes noterer, at den sidste grund til krise er massernes fattigdom (4.2/540). Engels fjernede parenteserne (25/501) - konstateringen blev et holdepunkt for mange tolkninger, der hævder, at Marx opererede med en underkonsumptionsopfattelse.

Parenteserne indeholder ofte håndgribelige kendsgerninger, der illustrerer fremstillingen, og som er faldet Marx ind under arbejdet. Ved at lade parenteserne udgå bidrog Engels tydeligvis til kritikernes forestilling om, at Marx med materialerne i III. bind nu ville tage fat på en "fremstilling af den kapitalistisk organiserede økonomis empiriske udformning".¹⁵

Eksempel: Ved behandlingen af "kapitalistens fanatiske økonomisering af produktionsmidlerne" (4.2/117) indskød Marx en forklarende sidebemærkning i skarp parentes: "At intet går til spilte; at der ikke er noget tab, og at produktionsmidlerne kun bruges på den måde, som produktionen selv kræver etc., er dels afhængig af arbejderens dressur og uddannelse, dels af den disciplin som kapitalisten udøver over alle arbejderne, hvilket i en højere tilstand gælder som selvstyre [self direction] og formålstjenlig handlen osv." (4.2/117-118). Engels udglattede teksten ved at slette parenteserne og forsøgte at forstærke den forudseende del af udsagnet yderligere, men han gik fejl af Marx' intention. Han erstatte dennes formulering "hvilket i en højere tilstand gælder som selvstyre og formålstjenlig handlen osv." med "og som bliver overflødig i en samfundsformation, hvor arbejderne arbejder for egen regning, sådan som den allerede nu er helt overflødig ved akkordløn" (25/93). Det som Marx med betegnelsen "selvstyre" tydeligt ser som

BAUMWOLL-SPINNEREI & STRICKGARN-FABRIK
Zwirnerei ←- Färberei ←- Bleicherei

ERMEN & ENGELS
ENGELSKIRCHEN.

/ 1837 grundlagde Friedrich Engels d.æ. firmaet Ermen & Engels, et bomuldsspinderi i Aggertal. Her opbyggede han et mønstersamfund: Engelskirchen, med sygehjælp, begravelseskasse, asyl til de mindste børn og - naturligvis - en kirke. Lønningerne var lave, arbejdstiden lang, ca. 12 timer pr dag, og bortset fra de mindste børn var alle familiemedlemmer i arbejde på fabrikken. Engelskirchen er idag en del af "Rheinisches Industriemuseum".
Prospekt fra ca. 1900 fra bogen "Ermen & Engels in Engelskirchen. Industrialisierung einer ländlichen region". Udg. af Rheinisches Industriemuseum.

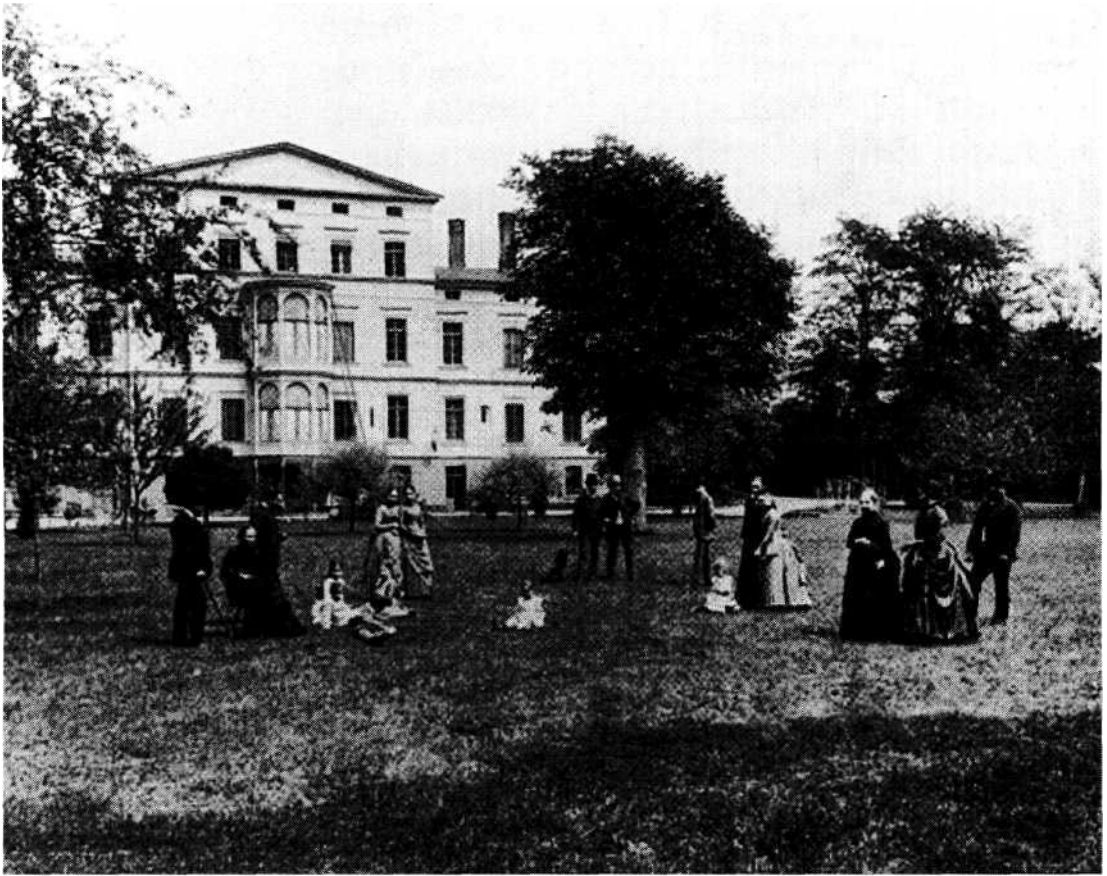
den nødvendige produktionsdisciplin og ledelses forvandling, optræder hos Engels på utopisk vis som noget "overflødigt", noget, der vil ophøre af sig selv.

Noter som hovedtekst

Engels flyttede tit fodnoter op i selve teksten. I den forbindelse er det interessant, at han lod eventuelle citater i disse fodnoter stå som noter, selvom de ofte ikke er mindre betydningsfulde end nogle af de citater,

som Marx selv indarbejdede i hovedteksten.

Eksempel: I manuskriptet står Marx' kendte afhandling om kooperativfabrikker, der er et eksempel på, at kapitalisterne er overflødig i ledelsen af produktionen, i en fodnote (4.2/458b). Engels gjorde den til hovedtekst, og siden da har den socialistiske litteratur gjort den til et fortærsket eksempel på kapitalistens undværlighed og på alternative produktionsformer inden for samme samfund. Men det er kun særtilfælde, der bliver behandlet, og der bliver ikke

Bag bomuldsspinderiet lå den Engelske familievilla, bygget i italiensk stil, lige ned til floden Agger, som leverede vandkraften til Engel's fabrik. Foto fra slutningen af forrige århundrede i: "Ermen & Engels in Engelskirchen. Industrialisierung einer ländlichen region". Udg. af Rheinisches Industriemuseum.

kalkuleret med den kapitalistiske produktionsmådes institutionelle rammebetingelser. I I. Internationales inauguraladresse, som Marx skrev samtidig med manuskriptet til "Kapitalen", havde han også selv erklæret, at praksis havde vist, at kooperativfabrikkerne ikke var i stand til "at opretholde monopoles vækst i geometrisk progression".¹⁶ I I. bind nævnte han, at selv Owen, der var kooperativfabrikernes fader, ikke havde gjort sig nogen illusioner om "disse isolerede forvandlingselementers rækkevidde".¹⁷ I

manuskriptet til III. bind beskrev han et par sider senere i forbindelse med kreditten - og det i hovedteksten - kooperativfabrikkerne som overgangsformer, der udadtil fungerede som kapitalistiske produktions- og ejendomsenheder (4.2/504). Det er altså muligt, at Engels kun har villet gøre tingene ensartede med sine tekstmstillinger. Men det har så ikke været i overensstemmelse med Marx' intentioner, fordi det for Marx ikke var kooperativfabrikkerne, men derimod den eksemplariske karakteri-

stik af for det første arbejdsgiverens og for det andet kredittens funktion og disses logiske placering, der var det vigtigste. Desuden er eksemplet med kooperativfabrikkerne ikke overbevisende, da det kun viser, at kapitalisten er overflødig som funktionær - hans rolle som ejer bliver ikke diskuteret. For øvrigt anbringer Engels også Marx' bemærkninger om produktiviteten i kooperativfabrikkerne således, at læserens opmærksomhed bliver tiltrukket af dem (25/402).¹⁸ Det er svært at sige, om den slags passager, hvor der stod, at "den øverste ledelses arbejde ... går omkring på gaderne" (25/400) lige til at få fat i, udgør en lige receptionslinie op til udsagn, således f.eks. i resolutionen fra II. Internationales kongres i London i 1896, om, at arbejderne hurtigt må lære at lede produktionen. Der er uden tvivl tale om en indholdsmæssig overensstemmelse.

For at understrege det igen: Engels markerede ikke de tekstopgraderinger, han foretog. I forordet skriver han; "Som det er naturligt i et første udkast, er der mange henvisninger i manuskriptet til punkter, der skal behandles senere, uden at disse løfter i alle tilfælde er blevet overholdt. Jeg har ladet dem stå, da de demonstrerer forfatterens hensigter med hensyn til det videre arbejde" (25/11). Hvis Engels også havde benyttet den fremgangsmåde med hensyn til Marx' "parentes-tekster" og fodnoter, ville manuskriptets karakter af udkast være blevet dokumenteret bedre. Brugeren ville have vidst, hvor han havde Marx henne og frem for alt, hvor i arbejdsprocessen Marx befandt sig. Det sidste havde navnlig også været ønskværdigt, fordi Engels også har brugt en anden variant, nemlig at lave vigtige metodologiske henvisninger, der står i parentes i teksten, om til fodnoter (4.2/-433.28-34; 25/372, note 62).

Egne tekststudielser

Engels foretog utallige tekststudielser, som strækker sig fra sætningsstumper til frem-

stilling af hele kapitler. De større tekststykker, han indføjede, er især vigtige vidnesbyrd om hans redaktionelle bearbejdning af materialet i III. bind. Bernstein mente, at Engels' tillæg "på ingen måde kun [var] af underordnet karakter", men derimod "ofte overordentlig værdifulde berigelser af værket".¹⁹ En analyse af dem viser imidlertid, at Engels' formål var at eksemplificere Marx' logiske tankerækker og gøre dem aktuelt og historisk anskuelige, hvilket fuldt ud var i overensstemmelse med hans erklærede, posthumt offentliggjorte hensigt, nemlig "at supplere teksten, der er skrevet i 1865, med nogle vigtige tilføjelser for at tilpasse den tingenes tilstand i 1895" (25/898).²⁰

Engels' rettelser og tilføjelser snød nogle af modtagerne. For eksempel er nogle af de citater, som Sternberg brugte over for Grossmann i 1930 - Grossmann havde sammenfattet de debatter om den kapitalistiske produktions bevægelsesmekanismer, der var blevet ført i 1910'erne og 1920'erne og havde ment at kunne finde teorien om deres objektivt uundgåelige sammenbrud hos Marx - ikke fandtes²¹ eller ikke fandtes i den anvendte form²² i Marx' originaltekst. For en nutidig betragter, der har adgang til flere materialer, er der noget bizart over Sternbergs polemik, for han fremhæver igen og igen, at Grossmann ikke citerede Marx rigtigt! I den nyere litteratur er det også hele tiden Engels, der er blevet citeret - ikke Marx.

Nogle formelle aspekter af tekstindsuds-problematikken: Der er både *markerede* og *ikke markerede* indskud. De første udgør cirka 51 sider i MEW-format. Udtrykt på en anden måde: 6% af teksten er fra Engels' hånd. Hvis man også regner forordet med, drejer det sig om 70 sider eller godt 8%.

Det indføjede materiale kan deles op i følgende undergrupper: udfærdigelse af hele kapitler (kap. 4) eller store dele deraf (kap. 43), behandling af aspekter, Marx ikke beskæftiger sig med (profitrate og om-

slagstid), historisk aktualisering af mekanismer og sagsforhold, som Marx behandler, samt illustrationsmateriale (økonomiske beretninger fra dagblade), relativisering af Marx' udsagn, tekstformidlende indskud, henvisninger til materialesituationen og udgivelsesteknik samt kilderettelser og litteraturhenvisninger.

Tilføjelserne er meget ujævnt fordelt på de forskellige afsnit. Fordelingen er en formel informationskilde dels til den intensitet, hvormed Engels beskæftigede sig med de forskellige afsnit, dels til hvor omfangsrigt og gennearbejdet, udgangsmaterialet har været. Engels' bemærkning i forordet om, at han havde arbejdet mest med I., V. og VE afsnit, bliver bekræftet. 45% af indskuddene findes alene i afsnit V.

Indholdsmæssige tekstindskud

Eksempel: I sin behandling af forskellen mellem cirkulationsmidler og kapital berørte Marx i forbigående spørgsmålet om, hvorvidt bankforskud er at betragte som forskud på betalingsmidler eller på kapital, men han nåede ikke til en afklaring (4.2/515.34-516.2). Engels omformulerede spørgsmålet, udbyggede betragtningen betydeligt og illustrerede ved hjælp af eksempler, hvornår bankforskud efter hans opfattelse skulle betragtes som kapital- hhv. betalingsmiddelforskud. Han gjorde opmærksom på, at der var tale om hans eget tillæg (25/472, 473). En af modtagerne har om denne og lignende passager udtalt: "nogle vigtige punkter i "Kapitalens" III. bind, som ikke er helt entydigt behandlet hos MARX, måtte fortolkes og omformuleres af redaktøren, ENGELS."²³

Historiseringer, aktualiseringer

Engels følte sig ikke berettiget til at gennemføre en vidtgående behandling af den sociale udvikling, der havde fundet sted, siden Marx havde afsluttet sit arbejde med manuskriptet - eller han ville gøre det i en

række efterskrifter (25/898). Ganske vist tilføjede han hist og her "historiske broer", der ofte begyndte med flokflen: "Siden det ovenstående blev skrevet (1865), er der [...]" (25/130). Da disse indskud kun findes enkelte steder, bidrager de ikke så meget til at verificere kapitalanalysen, men virker påduttede, især da Engels gentagne gange skifter mellem de makroøkonomiske funktionelle sammenhænge og det mikroøkonomiske niveau. Der er tale om en vis systematik, for så vidt som mange af indskuddene synes rettet mod "hovedlinien i bevisførelsen". Hertil hører en indsamling af fakta, som bekræfter kapitalismens sammenbrud, der ganske vist ikke er tidsmæssigt fastlagt, men alligevel antages at være en sikret lovmæssighed. Det er det, der ligger til grund for Engels' bestræbelser på at tolke fremstillingen i "Kapitalen" som historisk progression.

Da Kautsky udgav I. bind i forbindelse med sin "folkeudgave", havde han stået over for et lignende spørgsmål, men han havde åbenbart ikke alene indset, på hvilke punkter Engels' løsning var problematisk, men havde også mange års revisionismestrid bag sig, hvor spørgsmålet om teoriens verifikation via den realhistoriske proces havde stået centralt. Han indrømmede, at flere passager ligefrem krævede at blive suppleret og fuldstændiggjort, men: Hvis "de forklarende noter ikke bliver brugt i tilstrækkeligt omfang, men kun på de steder, hvor de er korte og letforståelige, så er faren for, at man opnår det modsatte af det, der var meningen, overhængende. De kommer til at give et falsk indtryk, hvis de netop tier der, hvor der egentlig var mest nyt at sige."²⁴

Eksempel: Flere af indskuddene handler om den moderne form for karteller, trusts etc. (Se 25/130, 453/454, 506.) I den forbindelse er det bemærkelsesværdigt, at Engels anser dem for at være en kunstig form for produktionsorganisering, der når som helst kunne bryde sammen igen (25/130). Et af notaterne i Karl og Bene-

dikt Kautskys papirer vedrører denne vurdering. "Engels tror, at karteller bryder sammen i forbindelse med krise III..bind 97".²⁵ Ganske vist var Engels med denne moralske vurdering med på sin tids trend (Kleinwächter, Sombart og senere Schumpeter). På grund af kapitalmagnaternes store økonomiske magt havde socialreformatorer og -kritikere den fælles holdning, at man ikke skulle acceptere dem, og også de mellemstore erhvervsdrivende vendte sig mod dem, fordi de var bange for at miste deres autonomi. Men det overraskende ved Engels' holdning er, at den er i modstrid med tidligere fremstillinger, hvor han med henvisning til Marx' koncentrations- og centraliseringsopfattelse havde karakteriseret de store virksomheder som en uundgåelig konsekvens af udviklingen.²⁶

Tekstudeladelser

I forordet udtrykker Engels sig ikke eksplicit, men kun indirekte om tekstudeladelser. Alle de steder hvor han erklærede, at den trykte tekst ikke blot er summen af de efterladte manuskripter, at han - som det var tilfældet med de første kapitler - havde stykket den sammen af forskellige manuskripter, må han logisk set også have hentydet til reducere af teksten. Det gælder i større omfang tekster fra 1. og 5. kapitel i Marx' manuskript. I 1. kapitel gav Engels afkald på diverse udredninger om og beregninger af forholdet mellem merværdi og profitorate samt på noget illustrerende materiale fra "Reports of the inspectors of factories" under inddelingspunktet "Økonomi i anvendelsen af den konstante kapital". Med hensyn til 5. kapitel henviste Engels til materialet "Konfusion". I forordet står der om de passager derfra, der ikke er kommet med: "det eneste, der er faldet bort, er nogle enkelte uddrag, der enten blot gentog noget, som står et andet sted, eller berørte punkter, som forfatteren ikke beskæftiger sig med andre steder i manuskriptet" (25/14). Engels udelod altså tekststykker,

når han ikke kunne finde nogen saglige tilknytningspunkter til deres anvendelse hos Marx, eller når han mente allerede at have brugt tilstrækkelig meget materiale på det, han opfattede som formålet — næppe en tilfredsstillende fremgangsmåde!

Udover udeladelserne af større tekststykker, findes der tekstreduceringer af mindre omfang i alle dele af manuskriptet. Det drejer sig mest om gentagelser, de sidespring og -bemærkninger, der er så typiske for Marx' arbejdsform, metodologiske henvisninger, illustrerende materiale, regneeksempler samt citater. For mange af udeladelserne gælder, at man godt kan gennemskue de overvejelser, Engels har gjort sig, men i andre tilfælde er det kun muligt i begrænset omfang eller slet ikke. Udeladelserne af talrige metodologiske henvisninger er navnlig problematisk. I uoverensstemmelse hermed havde han i forordet forsikret, at han havde ladet den slags henvisninger stå, "da de demonstrerer forfatterens hensigter med hensyn til det videre arbejde" (25/11).

Eksempel: Engels udelod Marx' "Tillæg til overgangen fra kapitel I til kapitel II i denne bog" (4.2/282, 283), der både indeholdt et resumé beregnet til at fremme Marx' egen forståelse af stoffet og en metodologisk oversigt. Det er ikke i overensstemmelse med hans fremgangsmåde ved en række andre tillæg.

Tekstudglatninger

I denne kategori er det navnlig de relative- og relative tillægsord, som Engels har indføjet eller udeladt, der fortjener opmærksomhed. I Marx' manuskript er der en række metodologiske henvisninger, der behandler, hvordan emnerne i hans økonomiske værk skal ordnes og afgrænses. Mange af disse - delvist selvmodsigende - udsagn viser, at det stadig stod åbent, hvordan de forskellige afsnit logisk skulle inddeles, og om de skulle høre hjemme i III. bind eller blandt de mere emnespecifikke undersøgelser i bind 4 til 6. Ind imellem er disse hen-

visninger også i modstrid med de undersøgelser, der faktisk blev foretaget. Ved at indføje relativiserende tillæg har Engels, som åbenbart ikke havde forståelse for disse metodologiske overvejelser, i en række tilfælde gjort Marx' udsagn mindre entydige og reduceret kvalitative problemer til kvantitative. Dermed bliver det sværere eller umuligt for læseren at sande intentionerne bag og de uløste problemer ved Marx' kritik af den politiske økonomi.

Eksempel: Marx begynder underpunkt 5 "Kredit. Fiktiv kapital" med følgende, metodiske begrænsning, der ikke stemmer overens med den senere tekst: "En analyse af kreditvæsenet og af de instrumenter, som det skaber, for eksempel kreditpengene osv. ligger uden for vores plan. Her skal kun fremhæves nogle enkelte punkter, der er nødvendige for at kunne karakterisere hele den kapitalistiske produktionsmåde. I den forbindelse drejer det sig kun om den kommercielle kredit. Sammenhængen mellem dennes udvikling og udviklingen af den offentlige kredit må lades ude af betragtning" (4.2/469). Engels, der holdt sig de relativt udførlige fremstillinger af kreditten, som er i modstrid med ovenstående bemærkning, for øje, lavede indledningen til passagen om til "En indgående analyse af kreditvæsenet [...] ligger uden for vores plan" (25/413). Ved at tilføje "indgående" gjorde han udsagnet langt mere uklart, end Marx havde tænkt sig. Det fremstillingslogiske spørgsmål om, hvor en systematisk behandling af kreditten hørte hjemme, som lå bag Marx' overvejelse, blev således reduceret til et kvantitativt problem.

Rettelser

For et så ufærdigt manuskript som Marx' er det normalt, at især de tanker, der umiddelbart er skrevet ned i den form, de er tænkt, indeholder indholdsmæssige, terminologiske og stilistiske ujævnheder. Engels rettede det, der entydigt var fejl, men foretog også en lang række af andre ændringer, hvilket

han i forordet opsummerede som "stilistisk redigering" (25/12). Derved opstod der ind imellem også nye uklarheder, hvilket er forståeligt i betragtning af, at arbejdet, der ofte blev afbrudt, varede ni år.

Indholdsmæssige rettelser

Eksempel: I behandlingen af rentens afledning noterede Marx under det metodiske stikord "*Et bevis for kreditten*"²⁷ i skarp parentes den følgende logiske tankerække, som måske skulle fremtræde endnu mere tydeligt i fremstillingen: penge som betalingsmiddel gør det for det første ikke alene muligt, at købet af og betalingen for en vare ikke sker samtidig, men også at varen først bliver betalt, efter at den er solgt videre, for det andet bliver gældsposter som følge heraf til betalingsmidler og for det tredje vil gældsposter i en yderligere eskalation blive opregnet mod hinanden (4.2/441). Engels adskilte Marx' tankerække fra den øvrige tekst ved hjælp af tankestreger, indledte den med kommentaren "(Notat til senere udarbejdelse)", ophævede alle parenteserne og lavede endelig "*Et bevis for kreditten*" om til "En særlig form for kredit" (25/382). Mens Marx' overvejelser gik på den kategorimæssige forståelse af udviklingssammenhængen mellem penge som betalingsmiddel på den ene side og kredit på den anden, tyder alle de ændringer, Engels har foretaget, på, at han troede, der her var tale om henvisninger til en endnu ikke afsluttet systematisering af de former for kredit, der kan opfattes empirisk.²⁸ Evolution erstattede logik.

Terminologiske rettelser

I de af de senere oplag af "Kapitalens" første bind, som Marx selv havde arrangeret, havde han forbedret den kategorimæssige præcision. I udkastene til II. og III. bind havde han ikke nået at afslutte dette uundværlige skridt i arbejdsprocessen. Derfor er nogle passager præget af et termi-

nologisk virvar, hvilket naturligvis ikke fremmer kravet om en dialektisk fremstilling. F.eks. stræbte Marx efter en klar adskillelse mellem merværdi og profit. Men her bruger han tilsyneladende begreberne vilkårligt, således er der i bestemmelsen af den rentebærende kapital's brugsværdi henvisninger til flere forskellige formål: Profitproduktion (4.2/412; 25/351), skabelse af merværdi, profit (4.2/416; 25/355) og produktion af merværdi (4.2/416; 25/356). I grunden er der en til, for Marx nævner, at han altid mener gennemsnitsprofit, når han skriver profit (4.2/450). I dette tilfælde var Engels simpelthen overbebyrdet som redaktør. Det ville have været enormt tidskrævende at opstille et kategorimæssigt ensartet system. Og desuden: hvilket system ville have været i overensstemmelse med Marx' intentioner? Og alligevel prøvede Engels igen og igen at gøre begreberne ensartede, ganske vist uden at overholde sit system.

Eksempel: En af Engels' ordrettelser har haft stor effekt i receptionen. I behandlingen af profitratens tendens til fald noterede Marx i parentes, at den kapitalistiske produktion på grund af centraliseringsprocesserne ville "komme til at fungere", hvis der ikke fandtes kræfter, der modvirkede dette (4.2/315). Engels slettede parenteserne og brugte denne tanke som afsluttende sætning i det indledende underpunkt, som han havde kaldt "I. Generelt" og erstattede "ville komme til at fungere" med "bryde sammen", der svarede til hans egne intentioner²⁹ (25/256). Via disse redaktionelle indgreb har Engels uden tvivl bidraget såvel til de dogmatisk prægede forventninger om sammenbrud, der kendetegnede II. Internationale (f.eks. Kautsky³⁰) som til debatten om en sammenbrudsteori hos Marx, der har nydt godt af Engels' indgreb (f.eks. Bebel³¹).

Så meget om Engels' indgreb i teksten. I løbet af det redaktionelle arbejde op til udgivelsen af III. bind opstod der en række manuskriptbearbejdelser, der indtil nu hverken er udkommet eller kommenteret. In-

den for denne artikels rammer kan vi ikke komme ind på disse. Kun: Når de første gang bliver offentliggjort i bind 11/14 af MEGA² vil det lette forståelsen for Engels' vanskeligheder i arbejdet med udgivelsen betydeligt. Imidlertid er hans mange tekstindsud optaget i trykkemanuskriptet uden begrundelse, ligesom der tit ikke er nogen bilag til tekstreduceringerne og -omlægningerne og slet ingen til de terminologiske og stilistiske ændringer. De kan kun konstateres, når man sammenligner MEGA²/4.2 med udgaven fra 1894.

Vurdering af udgaven

Man tilskriver stadig Engels "bemærkelsesværdig tilbageholdenhed", idet man henviser til hans egne udtalelser.³² Men hvordan skal hans redigering af manuskripterne til III. bind vurderes? Var han en fiasko som redaktør? Efter nutidens målestok for historisk-kritisk redigeringsarbejde må svaret være et ja. Efter dem er de indgreb, han tillod sig, utilladelige. Vi har set, at han greb ret voldsomt ind i teksten og ikke overholdt sit løfte om at "formidle [Marx'] videnskabelige opdagelser til senere generationer i hans egen fremstillings fulde ægtthed" (25/897) - i hvert fald ikke i den bogstavelige betydning af dette.

Generelt kan det fastslås, at adskillige af de metodiske og indholdsmæssige forskelle, som forskningen har konstateret mellem Marx og Engels, på en vis måde også kommer til udtryk i udgivelsen af III. bind (og før det, II.) Desuden indsneg der sig, ligesom det var tilfældet ved udgivelsen af I. og II. bind, redaktionelle fejl, dels fordi Engels ikke var i stand til at gennemskue Marx' intentioner, dels fordi han ikke kunne få hold på Marx' dialektiske måde at tænke og skrive på. Han undlod at sammenligne Marx' arbejde på "Kapitalen" med det niveau, der karakteriserede udarbejdelsen af hans økonomiske teori og lod sig i forordet og efterskriftet skubbe ind i rollen som den polemiker, der blot kunne reagere på udefra kom-

mende impulser. Hvis han havde foretaget en sådan sammenligning, havde han måske kunnet undgå sine egne alvorlige fortolkningsfejl og de følger, disse fik for receptionen, f.eks. den misforståede og historiserende fortolkning, der går ud på, at værdikapitlerne i I. bind, hvor Marx belyser det simple kredsløbs forløb, handler om simpel vareproduktion (25/898ff) samt den dertil svarende antagelse i forordet om, at Marx, hvis han havde kunnet gennemarbejde behandlingen af de russiske agrarforhold i III. binds VI. afsnit, ville have tilskrevet dem den samme rolle som det industrielle lønarbejde i England, som han havde skrevet om i I. bind (25/14)³³ - dette sidste havde især betydning for den russiske reception.³⁴

Men det giver sig selv, at Engels' præstation ikke udelukkende kan måles med nutidens målestok for en historisk-kritisk udgave. For det første var udgivelsesvidenskaben dengang på et helt andet niveau og var mindre bogstavtro. For det andet og især ville Engels ikke blot være redaktør, men derimod redaktør og "boeksekutor" på samme tid. Og hans blivende fortjeneste, der er hinsides enhver kritik, består - ligesom det også gælder for Kautskys senere arbejde med "Theorien über den Mehrwert" - i, at han har "sikret [Marx' tekster] mod fuldstændig ødelæggelse",³⁵ gjort dem brugbare og bragt dem ind i det videnskabelige kredsløb. Hvem ved, hvornår Marx' materiale til III. bind ellers var blevet gjort tilgængeligt for videnskaben. Kautsky havde i hvert fald måttet vælge en helt anden udgivelsesopfattelse til sin "Folkeudgave". Engels udarbejdede en læselig variant af Marx' manuskripter, der var tilgængelig for den kreds af læsere, han sigtede imod, nemlig dem i området mellem teoribevidste arbejdere og filologisk interesserede akademikere.

Hvis man ser bort fra nogle enkelte undtagelser, var Engels' samtidige slet ikke i tvivl om, hvorvidt han var den mest kompetente redaktør. I retlig forstand kunne der under ingen omstændigheder herske tvivl, men heller ikke i videnskabelig, for

enten blev der ikke skelnet mellem Marx og Engels, eller man anerkendte i hvert fald, at Engels var den ekspert, der i videst udstrækning kunne leve op til Marx' intentioner. Måske var denne fordel samtidig den største ulempe for Engels som redaktør. I den forbindelse er det værd at lægge mærke til Bernsteins bemærkning om Engels' arbejde med de mest mangelfulde afsnit: "Jo mere Engels prøvede at udbedre disse afsnit, jo større var faren for, at de skulle miste den karakter, som han netop omhyggeligt forsøgte at bevare i hele bindet, nemlig karakteren af at være Marx' produkt på alle væsentlige punkter."³⁶

Vil man sammenfatte Engels' udgave, må man sige, at det på den ene side var en historisk præstation, men på den anden side i enhver hensigt en *inkonsekvensernes udgave*. Dermed bliver spørgsmålet om, hvorvidt Engels har lavet noget andet ud af Marx' manuskript, end det var meningen, hvorvidt han oven i købet har fået det til at ligne et afsluttet værk, næsten overflødigt. Også efter den første kritik, der kun kunne gisne om originalens konsistens, fastholdt han selv, at han befandt sig på en solid bund af autentisk tekst, afviste enhver formodning om, at han skulle have lavet markant om i teksten, og også at det ville have haft nogen funktion. "For dem [...] der er opsat på at opnå en virkelig forståelse, var netop selve originalskriftet det vigtigste; for dem ville min omarbejdelse højst have værdi som kommentar og oven i købet som kommentar af noget, der hverken er offentliggjort eller tilgængeligt. Ved den allerførste kontrovers måtte man jo alligevel tage fat i originalteksten, og ved den anden og tredje ville det være uundgåeligt at udgive den in extenso" (25/897). Vi mener ikke, at Engels' bearbejdning skjuler, at tredje bind er en torso, for manuskriptet er også i den trykte udgave et udkast. Man kan godt genkende Marx' afstikkere og sidebemærkninger uden de parenteser, som Engels har slettet. I den trykte udgave kan man heller ikke overse, at Marx på den ene

side allerede var midt i arbejdet med at fremstille kapitalens samlede livsproces nutidigt og anvendeligt, men på den anden side, hvis man holder sig for øje, at hans intentioner gik langt videre, at han *kun var midt i* arbejdet. Dette forhold kunne og ville Engels slet ikke pynte på. Den socialdemokratiske avis "Vorwärts" skrev, at det kun var alt for tydeligt, "at det er brudstykker".³⁷ I forhold til denne anmelder har vi den fordel, at vi, efterhånden som manuskripterne til "Kapitalen" bliver offentliggjort, kan danne os et mere og mere pålideligt billede af, hvordan de er opstået. Dette bidrager også i stadig højere grad til, at vi kan "frigøre os fra gælden" til Engels. De eneste, der kan være konsternerede, er dem, der havde forventet en fuldstændig overensstemmelse med Marx. Engels kunne ikke få mere ud af materialet, end der lå i det.

Oversættelse: Louise Flugler Callesen

Noter

0. Engels til Danielson, 23. april 1885. I: MKW, bind 36, s. 302.
1. Werner Sombart: Friedrich Engels (1820-1895), Berlin 1895. S. 33.
2. Ernst Lange: Karl Marx als volkswirtschaftlicher Theoretiker. I: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 3. række, bind 14, Jena 1897, s. 553.
3. Forfatterkollektiv: Friedrich Engels. Sein Leben und Wirken, Moskva 1973, s. 426.
4. Se vores artikel "'Marx in Marx' Worten"? Zu Engels Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des 'Kapitals'": i: MEGA-Studien, Hæfte 2/1994, s.3-55.
5. Se Joachim Bischoff, Axel Otto et. al.: Ausbeutung, Selbstverrätselung, Regulation. Der 3. Band des "Kapital", Hamburg 1993. Se Jürgen Jungnickel: Bemerkungen zu den von Engels vorgenommenen Veränderungen am Marxschen Manuskript zum dritten Band des "Kapitals". I: Studien zum Werk von Marx und Engels. Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge (=BzMEF. N.F.), Hamburg 1991. Se Michael Heinrich: Zur systematischen Bedeutung der Kredittheorie im Originalmanuskript des dritten "Kapital"-Bandes. I: Op.cit. Se Carl-Erich Vollgraf: Eine Frage wie sie nur die MEGA² stellen und beantworten kann: Wäre eine neuerliche Edition von Engels' Disposition "Die Börse" in bisheriger Weise haltbar? I: Marx- Engels-Forschung im historischen Spannungsfeld. BzMEF. N.F., Hamburg 1993.
6. Se Engels til Laura Lafargue, 24. juni 1883. I: MEW, bind 36, s. 42.
7. Se Friedrich Engels: Ergänzung und Nachtrag zum III. Buche des "Kapital". I: MEW, bind 25, s. 897 (Henvisninger til Engels' udgave kendetegnes fra nu af i teksten med "25/[s.] 000"). Samme: Vorwort. I: Op. cit. s. 11.
8. Karl Marx: Ökonomische Manuskripte 1863-1967. Teil 2. Das Kapital (Ökonomisches Manuskript 1863-1865). Drittes Buch. I: MEGA² II/4.2, Berlin 1992, s. 7. Henvisninger til manuskriptet bygger på MEGA²-bind II/4.2 og benævnes i teksten "4.2/[s.] 000".
9. Engels til Nikolai Franzewitsch Danielson, 4. juli 1889. I: MEW, bind 37, s. 244.
10. Se Michael Heinrich: Zur systematischen Bedeutung der Kredittheorie im Originalmanuskript des dritten "Kapital"-Bandes. I: Studien zum Werk von Marx und Engels. A.a., s. 142f.
11. Se Yoshio Miyake: Marx' ökonomisches Manuskript von 1861-1863 und Probleme seiner Edition im MEGA²-Band II/3. I: Marx-Engels-Forschung im historischen Spannungsfeld. BzMEF. N. F., Hamburg 1993, s. 193.
12. Se Marx til Engels, 30. april 1868. I: MEW, bind 32, s. 74.
13. Se Marx til Engels, 14. november 1868. I: MEW, bind 32, s. 204.
14. Joseph Schumpeter: Sombarts Dritter Band. I: Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche, München og Leipzig, 51. årgang, 1927, hæfte 3, s. 357. Se også Karl Kautsky i "Vorwort des Herausgebers" til Zur Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx, Stuttgart 1897, s. V: "Også på de steder, hvor der ikke var flere huller i hans tankegang, var han uafbrudt opsat på stadig at aftvinge sit emne nye synspunkter."
15. Werner Sombart: Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx. I: Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik, Bind 7, Berlin 1894, s. 559.
16. Karl Marx, "Manifest an die arbeitende Klasse Europa's", i: MEGA² 1/20, s. 24.
17. MEGA² II/5, s. 408, note 322. Engels havde redigeret dette i fjerde oplag i 1890, så han må have kendt Marx' mening (MEGA² 11/10, s. 453, note 322).
18. Engels tillægger dette eksempel så stor betydning, at han oven i købet daterede de regnskabsbøger fra kooperativfabrikkerne, som Marx omtaler, i en fodnote. (25/401, note 77).
19. Ed[uard] Bernstein: Der dritte Band des

"Kapital", I: Die neue Zeit, Stuttgart, 13. årgang 1894/95, bind 1, s. 336.

20. Redaktioner af folkeudgaven af tredje bind, udgivet i Moskva i 1933, legitimerede denne hensigt for at få skabt en kontinuerlig udvikling op til Lenins imperialismeteorier. Se Vorbemerkung der Redaktion. I: Karl Marx: Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Red.: Friedrich Engels. Volksausgabe, bind III, Moskva, Leningrad 1933, s. 7*.

21. Fritz Sternberg: Eine Umwälzung der Wissenschaft? Kritik des Buches von Henryk Grossmann: Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems. Zugleich eine positive Analyse des Imperialismus, Berlin 1930, s. 13: Se 25/877; 4.2/887,888.

22. Op.cit., s. 12: Se 25/873, 4.2/884; s. 23: Se 25/262, 4.2/326.

23. Valentin F[riz] Wagner: Geschichte der Kredittheorien. Eine dogmenkritische Darstellung, Wien 1937, s. 455.

24. Karl Kautsky: Vorwort zur Volksausgabe. I-Karl Marx: Das Kapital. Bind 1. Volksausgabe. Red.: Karl Kautsky, Stuttgart 1914, s. XXVII.

25. [Karl und Benedikt Kautsky: Notater til udgivelsen af folkeudgaven af "Kapitalens" II. og III. bind], IISG, Kautsky-arkivet, A 140.

26. I følge Hammacher opdagede Engels ikke, "at han ved at anerkende en tilpasning til de forandrede produktivkræfter modsagde sin egen mening om, at de i stadig stigende grad måtte vokse kapitalisterne over hovedet". Emil Hammacher: Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus. Unter Berücksichtigung seiner Fortbildung und des Sozialismus überhaupt. Dargestellt und kritisch beleuchtet, Leipzig 1909, s. 351.

27. IISG, Sign. Marx-Engels-arkiv, A 80/A54, s. 300. - Over Ein Beweis skrev Marx "Form". I MEGA²'s bind 11/4.2 er det fejlagtigt blevet sammenskrevet til "Eine Beweisform" (4.2/441.21 og 1054/var. 441.21).

28. Se også Michael Heinrich: Zur systematischen Bedeutung der Kredittheorie, a.a., s. 141.

29. I forordet til Marx' "Filosofiens elendighed" omtaler Engels i forlængelse af sine overvejelser om "den grundlæggende modsætning" ("Anti-Dühring") "den kapitalistiske produktionsmådes uundgåelige sammenbrud, der dagligt fuldbyrdes mere og mere". (MEW, bind 21, s. 178).

30. Ligesom Engels omtalte Kautsky i sine kommentarer til Erfurter-programmet det kapitalistiske samfunds uundgåelige sammenbrud. Se Karl Kautsky: Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert (1892), Berlin, Bad Godesberg 1974, s. 102ff.

31. August Bebel på partidagen i Gotha. Protokoll über die Verhandlungen des Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Gotha vom 11.-16.10. 1896 (Berlin 1896), s. 130.

32. Se Joachim Bischoff/Axel Otto et al.: Ausbeutung, Selbstverrätselung, Regulation, a.a., s. 12.

33. Bernstein fjernede dette endnu mere fra den logiske kontekst 'Undersøgelse af alle den kapitalistiske produktions sfærer', idet han hævdede, at Marx havde fremstillet Rusland som et klassisk eksempel på udbytning på landet. Se Eduard Bernstein: Der dritte Band des 'Kapital', a.a., s. 335.

34. Lenin anså afsnittet om jordrenten for at være det vigtigste i III. bind - redaktørerne af Folkeudgaven fra 1933 fra Moskva erklærede, at det havde "den største selvstændige betydning af samtlige afsnit". Vorbemerkung der Redaktion. Volksausgabe, bind III, Moskva, Leningrad 1933, s. 8*.

35. Engels til Nikolai Franzewitsch Danielson, 23. april 1885. I: MEW, bind 36, s. 302.

36. Eduard Bernstein: Der dritte Band des 'Kapital', a.a., s. 336.

37. Der dritte Band des "Kapitals", I: Vorwärts. Berliner Volksblatt, nr. 37, 13. februar 1895.

Abstract

Jungnickel, Jürgen und Carl-Erich Vollgraf: Marx' Texte "vor dem gänzlichen Verlust bewahrt". Zu Engels' Edition des III. Bandes des "Kapitals", Arbejderhistorie 3/1995, p. 43 - 57

Die Diskussion, ob Engels Marx verflachte, ist alt. Mit der Veröffentlichung des MEGA-Bandes II-4.2, der die Manuskripte für den III. Band des "Kapitals" enthält, wird die Diskussion auf eine neue Grundlage gestellt. Hier geht es um die Frage, ob der III. Band tatsächlich eine Arbeit Marx' ist oder eine eigenständige Bearbeitung einiger Manuskripte durch Engels, d.h. ob der eigentliche Verfasser Engels war. Die Verfasser meinen, dass Engels eine lesbare Variante der Marxschen Manuskripte erstellte, dass sich jedoch methodische und inhaltliche Differenzen zwischen Marx und Engels auch in dieser Edition niederschlugen.

Dr.sc. Jürgen Jungnickel, Holzmarktstr. 57, D- 10179 Berlin

Dr.sc. Carl-Erich Vollgraf, Leipziger Str. 69.7/01, D-10117 Berlin